מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות בענייני חושן משפט על הפרשה

קרן טללי ברכה

גיליון שע"א, פר' חיי שרה תשפ"ז

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

קרן נישואין שהופקדה לנכד שנפטר - למי שייכים הכספים?

ר' יקותיאל זלמן רוזנצרן, יהודי אמיד ובעל צדקה, ביקש בהגיעו לגיל גבורות להבטיח כי לכל אחד מנכדיו תהיה בבוא העת התחלה מכובדת לקראת נישואיו. לשם כך הפריש מכספו קרן מיוחדת בסך חמישים אלף שקלים עבור כל אחד מן הנכדים, והפקיד את הכספים בידיו של ר' מרדכי שלמה וייסשטרום, איש נאמן שעליו סמך, כדי שישמור את הקרנות עבור הנכדים עד שיגיע כל אחד מהם לפרקו ויזדקק לכסף לצורך נישואיו.

חלפו כמה שנים, ולמרבה היגון אירע אסון במשפחה. אחד הנכדים, אליעזר מנחם, שעדיין לא זכה להקים את ביתו, טבע רח"ל בים בחוף בת ים ונפטר לבית עולמו.

עתה התעורר ספק ביד הנאמן בנוגע לקרן שהסב ייחד עבורו. מצד אחד, אם הכסף כבר נחשב כמתנה שזכה בה אליעזר מנחם בחייו, אלא שהופקד ביד הנאמן עד שעת נישואיו, הרי לאחר פטירתו עובר הכסף ליורשיו, ובמקרה דנן הוא אביו היורש את בנו. מאידך, שמא מעולם לא ניתנה לו הקרן אלא על דעת שיגיע לכלל נישואין, וכיוון שלמרבה הצער לא נתקיימה מטרת הנתינה, לא זכה בה כלל, והכסף נותר בכלל נכסי הסב ושייך ליורשיו.

השאלה היא אפוא: האם עצם הפקדת חמישים אלף השקלים ביד נאמן עבור הנכד הקנתה לו את הקרן מיד, והמילים שנועדה 'לצורך נישואיו' אינן אלא ציון מטרת המתנה. או שמא כל הזכייה הותנתה בכך שיינשא בפועל, ומשלא הגיע לכך אין ליורשיו כל זכות בכסף?

תשובה

נדוניה שהוזלה

בגמרא (כתובות נד.) מובא מעשה באדם שציווה קודם מותו שיתנו מנכסיו נדוניה לבתו. לאחר פטירתו, כשהגיעה הבת לפרקה, הוזל מחיר הנדוניה מכפי שהיה בשעה שנאמרה הצוואה. אמר רב אידי בר אבין שהרווח מן ההוזלה שייך ליתומים. כלומר, אין הבת זכאית לסכום הכסף שנקבע לפי שווי הנדוניה בשעת הצוואה, אלא נותנים לה בעת נישואיה את שווי הנדוניה כפי שהיא עולה באותה שעה, וההפרש נשאר ליורשי האב.

יסוד הדברים הוא, שכל עוד לא הגיעה הבת לשעת נישואיה, אין רואים את סכום הכסף כאילו כבר זכתה בו, אלא החיוב הוא להעמיד לה נדוניה בשעה שתתזדקק לה. משום כך, אם בינתיים הוזלה הנדוניה, ההוזלה היא לטובת היורשים.

מתנה או מטרה

הריטב"א (כתובות שם, ד"ה אתמר אלמנה), בשם רבותיו, חידד את הדברים. כאשר האב אומר בסתם שיתנו נדוניה לבתו, אין היורשים חייבים למסור לה את הנדוניה קודם שתינשא ותזדקק לה. ממילא, אם מתה קודם נישואיה, אין יורשיה זוכים בדבר.

אולם אם אמר האב במפורש 'תנו מאתיים זוז לפלונית לנדונייתה', חייבים לתת לה את מאתיים הזוז מיד. מכאן ואילך היוקר והזול שלה, ואף אם מתה קודם נישואיה, זכו יורשיה במעות. בכהאי גוונא, המילים 'לנדונייתה' אינן תנאי בעצם המתנה אלא 'מראה מקום' בלבד, כלומר, הנותן מציין לאיזו מטרה הוא מבקש שתשתמש בכסף, אך המתנה עצמה חלה מיד.

כעין זה כתב הרשב"א (חלק ב סימן שטו), שאם אמר אדם 'תנו מנה לפלונית לנישואיה', נותנים לה את המנה מיד, שהרי לא קבע זמן לעצם הנתינה. הדבר דומה למי שאמר 'תנו מנה לפלוני למזונות', שאין היורשים נותנים לו בכל יום פרוטה לפי מזונותיו, אלא מוסרים לו את המנה מיד, והוא מתפרנס ממנו במשך הימים כרצונו. ויתר על כן כתב, שאפילו אם לקחה את המנה שניתן לה לנישואיה ובזבזה אותו על כל מיני הוצאות, משזכתה בו הרי הוא שלה, אלא שעברה על דעת הנותן ואסור לעשות כן.

לשון הנתינה

וכך נפסק להלכה בשולחן ערוך (סימן רנג סעיף טז): אם אמר 'מאתיים זוז לפלונית בנדונייתה', אין להם לתת עד שתנשא ותצטרך לכך. ואם מתה בינתיים, אין ליורשיה כלום. אבל האומר 'תנו מאתיים זוז לפלונית לנדונייתה', חייבים לתת לה מעכשיו. ואם נתייקרו או הוזלו הדברים, היוקר והזול שלה, ואם מתה קודם שנישאה זכו בהם יורשיה.

הסמ"ע (שם סקל"ה) ביאר שעיקר החילוק הוא בלשון 'תנו'. ברישא לא נאמר 'תנו מאתיים זוז', אלא 'מאתיים זוז לפלונית בנדונייתה', ומשמעות הלשון היא שהכסף יינתן לה רק כשיגיע זמן הנדוניה. בסיפא, לעומת זאת, אמר בפירוש 'תנו', וממילא משמעות דבריו היא שייתנו לה מיד, ואילו התוספת 'לנדונייתה' אינה אלא גילוי דעת שנוח לו שהמעות יישארו בידה וישמשו אותה לצורך הנדוניה. לדבריו, כך משמע גם מלשון הגמרא, שבה נאמר 'נדוניא לברת', ולא נזכרה לשון 'תנו'.

אלא שהסמ"ע עצמו העיר שמלשון הטור נראה שאין הוא סובר חילוק זה. הטור כתב שאם אמר אדם 'תנו לבתי לנדונייתה כך וכך חפצים במאתיים זוז', והחפצים הוקרו או הוזלו, הרווח או ההפסד שייכים ליתומים. הרי שאף שנאמרה לשון 'תנו', אין הבת נחשבת כמי שכבר זכתה מיד. שאילו זכתה בהם, היה מן הדין שהיוקר והזול יהיו שלה.

הסמ"ע הוסיף שדוחק לומר שלדעת הטור אמנם חייבים ליתן לה מיד, אלא שכל עוד בפועל לא נמסרו לה החפצים היוקר והזול שייכים ליורשים, שהרי אין הדבר מסתבר.

'בנדונייתה' ו'לנדונייתה'

הלבוש (עיר שושן שם סעיף טז), פירש שהחילוק הוא אחר: כאשר אמר הנותן שייתנו לה 'בנדונייתה', בב', משמעות הדברים היא שכאשר יאספו לפני הנישואין את הנכסים והממון לצורך נדונייתה, יכניסו לה ממנו בנדונייתה שווי של מאתים זוז, כלומר הנתינה עצמה תתקיים רק בשעה שתזדקק לנדוניה. לכן, אם ציווה לתת לה חפצים והם הוקרו או הוזלו, הרווח וההפסד ליורשים, ואם מתה קודם הנישואין אין ליורשיה כלום.

לעומת זאת, כאשר אמר 'תנו לבתי מאתים זוז לנדונייתה', בל', אין כאן שום משמעות לשון מיוחדת לדחות את הנתינה עד שעת העמדת הנדוניה בנישואין, רק שהנתינה חלה מיד, אלא שייעד לה מטרה. לכן נותנים לה מעכשיו, היוקר והזול שלה, ואם מתה קודם שנישאה זכו בהם יורשיה.

אלא שהסמ"ע דחה חילוק זה וכתב שלא מצאנו בשום מקום הבחנה בין אות ב' לאות ל'. יתרה מזו, הטור כתב במפורש באומר 'לנדונייתה' הרווח וההפסד מן היוקר והזול שייכים ליתומים.

מעות או חפצים

הקצות החושן (שם סק"ז) הקשה על ביאור הסמ"ע שתלה את הדבר בשאלה אם נאמרה לשון 'תנו'. הרי ודאי שמדובר באופן שאמר 'תנו', שכן אם לא אמר כן אין כאן צוואה מחייבת כלל, וכפי שפסק הרמ"א (שם סעיף ב), שאם אמר 'כך וכך לפלוני בנכסי' ולא אמר 'תנו לו', אין בדבריו כלום. אם כן, גם ברישא מוכרחים לפרש שאמר לשון נתינה, אלא שהשולחן ערוך קיצר בלשונו מפני שידוע שאין דברי שכיב מרע מתקיימים אלא באופן שנאמרו בלשון המועילה.

לכן פירש קצות החושן את החילוק בין אם אמר 'בנדונייתה' לאמר 'לנדונייתה'. 'נדוניה' היא שם לחפצים ולתכשיטים שנותנים לבת לצורך נישואיה. אם ציווה האב לתת לה חפצים בשווי מאתיים זוז לצורך נדונייתה, הרי שעיקר הציווי חל על החפצים, ואין היא זכאית להם עד שתינשא ותזדקק להם. משום כך היוקר והזול נשארים ליורשים.

לעומת זאת, כאשר אמר 'תנו מאתיים זוז לפלונית לנדוניה', ציווה למסור לה מעות מזומנים, והיא עצמה תקנה בהם לאחר מכן את חפצי הנדוניה. במקרה כזה היא זוכה מיד במאתיים הזוז, והמילים 'לנדוניה' אינן אלא 'מראה מקום'. לכן הכסף שלה מעכשיו, היוקר והזול שלה, ואם מתה יורשיה יורשים אותה.

לדברי הקצות החושן, עיקר ההבחנה היא אפוא בין נתינת חפצים מסוימים לצורך הנדוניה, התלויה

בהגעה לשעת הנישואין, לבין נתינת סכום כסף, שאז מסתבר שהמטרה שנזכרה אינה מגבילה את עצם המתנה. וכן הסכים לדבריו בנתיבות המשפט (סק"ב).

דעת השו"ע

הריטב"א (שם) כתב שבלשונות אלו תלוי גם מה הדין אם מתה המקבלת קודם נישואיה, שאם ניתן לה בלשון שמשמעותו שהמתנה כבר ניתנה, יש לתת לה את המתנה מיד, וגם היוקר והזול עליה. ומכיון שכבר זכתה במתנה, גם אם מתה ולא נישאת כלל הרי כבר זכתה בדמים וזכו בהם יורשיה. אבל אם המתנה ניתנה בלשון שמשמעותו שרק בשעת הנישואין תינתן לה, אם מתה קודם לכן אין ליורשיה דבר במתנה זו שניתנה לה רק עבור נישואיה והרי לא נישאת. והריטב"א כתב שכן גם דעת הרשב"א.

בבית יוסף (חו"מ סי' רנג) הביא את דברי הריטב"א, והביא עליהם את דברי הרשב"א (שו"ת ח"ב סי' שטו) שגם במתנה לנישואין, אם לא התנה לזמן הנישואין, היא לנתינה מיד, ומה שהזכיר הנישואין גילה בפניה מה דעת ורצון בעל הבית שתעשה במתנה, אך גם אם קנתה בממון דברים אחרים, הגם שיש איסור בדבר לעבר על דעת הנותן, הממון שלה ואינה צריכה להחזיר לנותן. ולכאורה נראה מכך שגם אם תמות קודם הנישואין המתנה קיימת ליורשים. וכן פסק בשולחן ערוך (שם סעיף טו) שאפילו מתה המתנה קיימת ליורשיה.

[בדרכי משה (אבה"ע סי' נג סק"א) כתב שמצד תשובות הרשב"א (המקוצרת, ח"א סי' תתקצג) אין ראיה, שאין כאן תנאי במתנה שאם תמות תצטרך להחזיר את המתנה. אמנם בתשובת הרשב"א (הארוכה ח"ב סי' שטו) שהביא הבית יוסף (חו"מ סי' רנג) שאפילו הוציאה המנה בהוצאות אחרות אינה צריכה להחזיר לנותן, נראה שהממון נעשה שלה ממש, ונראה שגם הדרכי משה בחו"מ הסכים שהדבר מוכח מתשובת הרשב"א זו].

דעת הרמ"א

אולם הרמ"א (שם) הביא דעה חולקת, שלפיה כאשר אדם נתן מעות עבור פלונית כדי להשיאה והיא מתה, אין יורשיה זוכים במעות.

מקור הדברים במרדכי (כתובות פרק ג סי' קעו בשם ראבי"ה סימן תקצב, הו"ד בבית יוסף אבה"ע סי' נג), שהביא מעשה באדם שנדר מעות לצורך השאת יתומה, והכסף הרוויח בינתיים, ולאחר מכן מתה היתומה, ויורשיה תבעו את הכסף. ורבי חיים כהן פטר את הנודר מתשלום, והביא ראיה מדברי המשנה (כתובות נד:) שבעל שהתחייב לארוסתו בכתובתה סכום גבוה, ומתה, אינו חייב לשלם ליורשיה את התוספת מיוחדת שהתחייב לה בכתובתה. ואפילו כבר באו המעות לרשותה חייבים להחזיר לנותן. שכן דבר ברור הוא שכל כוונתו הייתה רק באם תינשא לו, ולא באופן שתמות קודם לכן. לשיטה זו, כאשר מטרת הנתינה הייתה הנישואין והם לא התקיימו, אין ליורשים זכות במעות.

הראבי"ה (שם) חלק וסבר שאם נדר מעות לצורך מצוות הכנסת כלה יתומה, היה זה נדר לדבר מצוה, והוא כבר חל עליו, ואינו יכול לחזור בו כאשר היא מתה, והחוב הוא ליורשיה. וכתב שמפורש מצאנו בגמרא (סנהדרין מח.) שאם נתנו צדקה לקבורת המת, ונותר, אין מחזירים את הנותר לנותנים רק ליורשי המת, שכבר זכה המת ויורשיו בממון זה. והגם שיש אומדנא ברורה שהנותנים לא רצו לתרום ליורשים העשירים, הרי בשעת הנתינה היה זה ממון צדקה וקיימו מצוה וכעת הוא ממון היורשים, ואין אומרים שנעשה תנאי דמה שלא ישמש למצוה יחזור לנותן. וכתב שאין להביא ראיה מהאומדנא שהתוספת כתובה מותנת בנישואין, שאין כל האומדנות שוות.

וכתב בדרכי משה (אבה"ע סי' נג) שדעת הריטב"א והרשב"א שהביא הבית יוסף עולה כדעת הראבי"ה שאין אומרים שיש תנאי במתנה, אך רבינו חיים הכהן סובר שנישואין הם תנאי במתנה, ואם לא נישאת הממון חוזר.

עוד הביא הדרכי משה (חו"מ סי' רנג) דעת הר"י מקרוביל (הגהות מימוניות גזלה פ"ח סק"ד) שאם אסף מעות כדי להשיא את בתו, ולבסוף לא השיאה או שמתה, חוזרים הכספים לנותנים, משום שלא נתקיימה מחשבתם.

וראייתו היא מן המשנה (בבא קמא קי.), בדין גוזל את הגר ונשבע לו ולאחר מכן מת הגר, שעל הגזלן להביא את הקרן לכהנים. אם הגזלן עצמו מת בדרך לירושלים קודם שנתן את הכסף לכהנים, חוזר הכסף ליורשיו, מפני שכבר נתכפר במיתתו. אולם אם כבר נתן את הכסף לכהנים ומת קודם הקרבת האשם, הכסף נשאר אצל הכהנים.

אביי (שם קי:) למד מכאן ש'כסף מכפר מחצה', שהרי אילו הכסף לא היה פועל שום כפרה, מאחר שלא נתקיימה מחשבתו להתכפר לגמרי היה מן הדין שהכסף יחזור ליורשיו. מכאן הוכיח הר"י מקורביל שכאשר לא נתקיימה מחשבת הנותן, יש להשיב את הכסף לנותנים. ולכן על יסוד זה פסק הרמ"א שאין יורשי המקבלת זוכים בכסף.

וכתב הדרכי משה (שם) שכן היא גם דעת שו"ת הרא"ש (כלל לב סי' ו) שדן באמא שאספה כספי צדקה לפדות את בתה שנשבתה לבין הישמעאלים, אך כאשר באה לפדותה, ראתה שהיא כבר התרצתה להינשא לישמעאלי ולהמיר דתה, וכעת טענה בפיה שכיון שהכסף נאסף לבתה הוא ראוי בדיעבד להיות שלה. וכתב הרא"ש שכל מה שנאמר כי מותר צדקה לקרובי מי שאספו לו, זהו כאשר נעשה במעות שנאספו הצדקה רק שנותר ממנה איזה סכום, אך כאשר לא נעשה בהם הצדקה כלל, וכגון שאספו כסף לקבורת החולה, ולבסוף הוא הבריא, מחזירים את הכסף לנותן.

ומוכח שכל מעות שנאספו לצרכי צדקה ולא נעשה בהם שימוש כלל הם חוזרים לנותן, ואם כן הוא הדין במה שאסף מעות לנדונייתה ולא נישאת כלל שיש להחזיר המעות לנותן וליורשיו.

ולכן על דברי השו"ע בשם הרשב"א והריטב"א שאם לא נישאת גם כן הדמים שלה ויורשיה, כתב הרמ"א שיש אומרים שצריכה להחזיר את המעות לנותן, וכתב שכן נראה לו עיקר.

הש"ך (חו"מ סי' רנג ס"ק לב) הביא מה שפסק רבי דוד בן מהר"י בן לב שדעת רבינו חיים מסתברת ומוצאים ממון על פיה מיד המחזיק, ונראה שהש"ך הסכים להכרעת הרמ"א, והובאו דבריו גם בנתיבות (חידושים שם ס"ק כה).

ואכן גם האור זרוע (צדקה סי' ז) הסכים לעיקר דברי רבי חיים כהן דאין ליורשים כלום: 'דאומדן דעת גדול הוא שלא הפריש מעותיו אלא לצורך מצוה, אבל לא לצורך הרשות שיאכלו היורשים'. וכתב שאין להשוות הדבר למותר הצדקה, כי שם נתקיימה עיקר כוונתו שיעשו בממון את המצוה לקבור את המת, ובזה אין אומדנא כל כך חזקה לבטל את הנתינה כמו באופן שמתה היתומה וכלל אין עושים במעותיו מצוה. וכתב שדעת רבינו שמחה הייתה שאם תרם ליתומה זו ומתה, הממון חוזר לנותן ממש, אך דעת האור זרוע עצמו שאם כבר נעשה מצוה בממונו ונותר ממון הוא חוזר לתורם, אך אם טרם נעשה כלל מצוה בממון, ישיא בממון יתומה אחרת.

נמצא דעת רבינו חיים הכהן, רבינו שמחה, הר"י מקרוביל, האור זרוע, והרא"ש, שמה שניתן לנישואין ולא נישאת המתנה חוזרת לנותן, ודעת הראבי"ה הרשב"א והריטב"א שאינה חוזרת, בשו"ע פסק בפשיטות כהראבי"ה הרשב"א והריטב"א, אך הרמ"א הכריע כדעת רוב הפוסקים שאינה חוזרת.

דעתו קרובה אצל קרובו

אלא שלכאורה יש מקום לחלק, כי דברי הרשב"א והריטב"א נאמרו בנותן מתנה לבתו או לבת אחיו, ובזה יש לומר שנתן מתנה גמורה מיד, ורק שהראה מקום למה הוא נותן לה מתנה זו, אך לא עשה מזה תנאי לבטל המתנה, ואילו דברי שאר הראשונים נאמרו בנותן לצרכי צדקה שלא לקרוביו, ובזה יש אומדנא חזקה לומר שהוא תנאי גמור לבטל המתנה אם לא יצטרכו למעות לצורך המצוה.

ומצאנו חילוק זה בתרומת הדשן (סי' שנ) בנידון אדם שבשעת מיתתו נתן מעות לנכדתו שתקנה בהם חגורה נאה לנאותה, ומתה הבת קודם שקנתה, וביקשו יורשיה לגבות את דמי החגורה, ויורשי הסב אומרים שלא נתן לה אלא על דעת שתקנה בהם חגורה וכבר מתה. וכתב התרומת הדשן שלכאורה הוא נידון ומחלוקת הראבי"ה ורבינו חיים במתנה שניתנה לצורך נישואין ומתה.

אך שוב כתב: אמנם נראה דבנידון דידן ליכא אומדנא דמוכח כלל כי התם דאיכא אומדנא גדולה שלא כיון לעשות זה במעות הללו אלא חפצי שמים ולא ליתנם במתנה לאינשי מעלמא. משא"כ בנידון דידן דאמרינן דעתו של אדם קרובה אצל בנו, והוא הדין מסתמא אצל בת בנו, ונוכל לומר דגמיר ודאי להקנות לה הכ' ליטרא מנכסיו בלי תנאי. ומה שצוה שתקנה בהן חגורה יפה, כדי להראות לה חבה יתירה שהוא זוכרה על קישוטיה בשעת פטירתו, וא"כ איכא למימר דבענין זה כו"ע מודו דאמרינן עלה לא כל האומדנות שוות. עכ"ל.

מהראנ"ח (שו"ת מים עמוקים סי' צ) הביא את דברי תרומת הדשן בנידון סבתא שנתנה בצוואתה סכום כסף גבוה לנדוניית נכדתה, וכתב ע"פ התרומת הדשן שבנידון זה שנתנה לקרובתה לדברי הכל אין כאן תנאי לבטל המתנה אם לא תנשא. והו"ד דבריהם בגיליון רעק"א (חו"מ סי' רנג).

ובעיקר מה שכתב תרומת הדשן שדעתו של אדם קרובה גם אצל בן בנו, כן פסק הרמ"א (סי' רנז סעיף ב), וכתב בסמ"ע (שם סק"ו) שכן מבואר בתרומת הדשן. אבל בתשובות הרא"ש (כלל פב סי' ד) כתב לגבי דבר שלא בא לעולם שאין דעתו קרובה אלא אצל בנו, ובן בנו כאחר דמי. וכן פסק הרמ"א (סי' רי סעיף א). וכבר הקשה סתירה זו בקצוה"ח (סי' רי סק"ד) וראה גם בש"ך (סי' רנז סק"ג). וקצת נראה שיש דברים שצריכים קירבת הדעת גמורה, וזה אין אצל בן בנו, אך בנידון של תנאי נישואין במתנה כתבו תרומת הדשן ומהראנ"ח שדי בדעת שיש אצל בן בנו.

אמנם דעת השו"ע והרמ"א שאין לחלק כן, שבשו"ע הביא דברי הרשב"א והריטב"א בלשון האומר לתת 'לפלונית', ומשמע שאפילו נתן לאשה זרה כן הוא הדין. והדרכי משה בפירוש הביא דברי הראשונים כחולקים זה על זה.

המשך הדיון והיוצא להלכה נביא בע"ה ובס"ד בשבוע הבא.

